

Úcta ke kameni v evropské památkové tradici

PhDr. Josef Štulc

Název mého příspěvku slibuje daleko více než budu schopen říci. Nepůjde o vědeckou stať, ale spíše o volnou úvahu či esej. Pokusím se v ní předznamenat a dát do určitých souvislostí témata, jimž se bude naše konference řadou daleko zasvěcenějších a více do hloubky jdoucích příspěvků zabývat. Zároveň se pochopitelně nevyhnu vyjádření svého ryze osobního názoru na řešenou problematiku.

Globalizačním tendencím v éře dnešní informační revoluce neunikl ani tak tradiční obor, jakým je památková péče. Z podnětu Výboru pro světové dědictví při UNESCO proběhla v ICOMOS (Mezinárodní radě památek a sídel) a v ICCROM (Mezinárodní centrum studia památkové péče) v 90. letech 20. století pozoruhodná, dodnes neukončená mezikontinentální diskuse k tématu autenticita památky[1]. Diskuse ukázala, jak byla dosavadní teorie památkové péče vlastně evropocentrická a v mnohém nepochopitelná ostatním světovým kulturním okruhům.

V Evropě byla a dodnes v mnohém je autenticita stavební památky (či u ostatních uměleckých děl hodnota autorského originálu oproti hodnotě kopie) vázána přednostně na dochování její hmotné substance. Jak ukázal Andrzej Tomaszewski[2], má toto pojetí své kořeny v evropském středověkém kultu ostatků svatých, jejichž materií byla přisuzována zázračná moc. Oproti tomu velké a prastaré kultury jako je čínská či japonská toto pojetí neznají. Jejich kulturní tradici naopak silně ovlivnila buddhistická a šintoistická víra v převtělování. Je pro ně proto zcela přirozené, že materiál stavby – i té, kterou dnes považují za památku - byl a je průběžně vždy znovu vyměňován a tradiční technologií ve své novosti reprodukován.

Je nepochybné, že kontakt a dialog mezi různými kulturními sférami je vzájemně obohacuje a může je do jisté míry sblížit; přesto musíme v památkové péči i do budoucna počítat s jejich specifickými rysy. Ty jsou mimo jiné dány i materiálem, z nichž jsou jejich památky vytvořeny. Na rozdíl od spíše efemérních materiálů východoasijských, oceánských, subsaharských či aborigenézských staveb (jako je především dřevo, ale i nepálená hlína, rákos, sláma a d.), symbolizuje evropskou stavební tradici na prvním místě zcela jednoznačně právě kámen.

Již samy počátky snah o uchování toho, co dnes označujeme za památky, byly v Evropě spojovány se stavbami či uměleckými díly z kamene. V renesanci to byl geniální architekt L. B. Alberti, který jako první začal zaměřovat, studovat a porovnávat ruiny kamenných staveb antického Říma, v jeho době považované jen za zdroj levného stavebního materiálu, a našel v nich inspiraci pro vlastní tvorbu. Půl století na to papež Lev X. z uměnímilovného rodu Medici jmenoval v r. 1515 svého nejvýznamnějšího umělce, „božského“ Rafaela prvním oficiálním památkářem (konzervátorem) a pověřil ho dohledem, aby při nových stavbách v Římě byly kamenné antické ruiny zkoumány a šetřeny. Ze stejných ponutek a zájmů se později, v průběhu 18. století, zrodila nová vědní disciplína, archeologie, u jejíž počátku stál obdiv ke zříceninám monumentálních mramorových chrámů starého Řecka a Říma, umocněný pozoruhodnými výsledky výkopů v Pompejích a Herkulaneu.

Zájem o ruiny kamenných staveb se stal na sklonku 18. století přímo vášnivou módou vedoucí k jejich umělému napodobování. Vzorem nebyly již jen ruiny antického Řecka či Říma, jak to

ještě ukazuje například monumentální, nově v 80. letech 18. století zbudovaná „Antická ruina“ v parku císařského zámku v Schönbrunnu u Vídně[3]. S romantismem a jeho zájmem o idealizovaný obraz středověku přichází zájem i o kamenné ruiny středověkých hradů a gotických chrámů. Příklad zde dávala zejména Anglie, kde ruina středověkého hradu či opatství, ať již pravá nebo nově postavená, se stala téměř nepostradatelnou složkou nově zakládaných romantických přírodně krajinářských parků (o monumentální zříceniny středověkých klášterů zde nebyla od časů reformace Jindřicha VIII. nouze). S jistým zjednodušením a mírou nadsázky můžeme říci, že úcta a obdiv ke kameni, zformovanému člověkem a ve svém zjevu dotvořenému staletým stárnutím, stála v Evropě u zrodu „památkářské idey“.

Jako o etablovaném oboru můžeme ovšem o památkové péči hovořit až někdy od poloviny 19. století. Již tehdy se v něm vytvořily dvě protichůdné tendence, zápasící spolu vlastně až do současnosti. Obě dodnes ovlivňují i náš vztah a naše přístupy k péči o kamenné památky a kamenné součásti historických staveb.

První tendenci, ztělesňující dobový racionalismus a vědecký zájem, zároveň však i estetický dogmatismus v duchu dobového historizujícího umění, reprezentoval velký francouzský architekt a historik architektury Eugène Emmanuel Viollet-le Duc[4]. Z mnoha jeho restaurátorských akcí připomeňme obnovu proslulé Sainte Chapelle na Ille-de-Cité v Paříži. Je příkladem pečlivého stavebně historického průzkumu, svědomité technické stabilizace památky a poměrně rozsáhlé výměny původních kamenných článků přesnými kopiemi. V interiéru autor rekonstrukce navíc neváhal, na podkladě výsledků svých průzkumů, důsledně zakrýt a sjednotit kámen polychromními nátěry s heraldickou a dekorativní malířskou výzdobou, která reprodukovala pravděpodobný původní stav. Le Ducův racionální a svědomitý způsob obnovy památky do jím předpokládané původní podoby (u jeho následovníků, tzv. puristických restaurátorů památek, se již s takovou svědomitostí průzkumů nesetkáváme; naopak, čím dál více usilovali být „soudci“ a „vylepšovatelé“ restaurovaných staveb dle svého dogmatického výtvarného cítění) stál u zrodu linie památkové obnovy, která je do jisté míry v protikladu k výše popsané romantické fascinaci kamenem. Přes zdrcující kritiku, již se puristickým restauracím dostalo na přelomu 19. a 20. století, je tento přístup dodnes v mnohém živý. Původní interpretační volnost byla pouze nahrazena daleko větší vědeckou spolehlivostí a věrohodností průzkumů, z nichž pojetí rekonstrukce nejen tvaru, ale i barevnosti povrchu obnovovaných staveb vychází. Její razance však zůstala nezměněna. V současné praxi německé památkové péče ji vedle mnoha dalších staveb dokládají například obnova omítek, nátěrů a polychromie románsko gotického dómu v hessenském Limburgu, vnějších i vnitřních polychromních nátěrů dvoupatrové románské kaple ve Schwarzhofu v Porýní či jen zčásti realizovaná rekonstrukce polychromie interiéru dómu v Erfurtu (jejímu pokračování prý zabránil nesouhlas biskupa a kapituly).

Současníkem Violleta-le Duc byl vynikající britský estetik, historik a teoretik umění John Ruskin. Jeho velká osobnost stojí na počátku zcela odlišného vztahu k památkám, a to v prvé řadě kamenným. Jako mimořádně citlivý, silně emotivně a intuitivně vnímající milovník památek Ruskin ve svých proslulých esejích „Kameny benátské“[5] a „Sedm lamp architektury“[6] vyjádřil svůj bytostný nesouhlas s puristickým způsobem obnovy starých staveb. Na první místo kladl poetickou atmosféru, pocit starobylosti, pečeť věků a připomínku dějinné pomíjivosti, již jsou památky – a to především kamenné – nositeli. Oproti obnově stavěl požadavek konzervování dochovaného stavu historické stavby, včetně její patiny i dalších stop jejího stáří[7].

Obě linie evropského památkářského myšlení, „racionální“ le-ducovská i „poetická“ ruskinovská, se pak táhnou, sváří a prolínají vývojem evropské památkové péče až do současnosti. První v památce vidí především autorské umělecké dílo a tyto její kvality chce renovační akcí zvýraznit. Ve vztahu ke kameni vychází z ověřeného poznání, že jeho funkce v organismu historické stavby zdaleka nebyla z výtvarného hlediska tak autonomní, jak se romantici domnívali. Protože uplatnění jeho přírodního povrchu nebylo ve většině případů složkou původního výtvarného výrazu historické architektury, není dle této linie správné ani žádoucí kámen na stavbě ahistoricky „přiznat“. Druhá, můžeme říci „ruskinovská“ linie památkového myšlení chápe patinu kamene (podobně jako ušlechtilou patinu mědi, bronzu či pálené krytiny) jako autonomní kvalitu. Tu památka získává časem a dějinnými procesy, které nelze, tak jako dějiny samy, opakovat. Jejich účinky na povrchu památky lze snadno zničit, nelze je však již nikdy obnovit. Tato druhá linie je proto v otázce čištění a překrývání přirozeně patinovaného kamene soudobými nátěry daleko zdrženlivější. Na požadavek obnovy nátěrů a barevnosti kamenných fasád dle vědecky provedených průzkumů může odpovědět fiktivní řečnickou otázkou: „Cožpak si můžeme například u athénskému Parthenonu dovolit nerespektovat jeho ušlechtilé patinovaný mramorový materiál, nezáměrně mající právě díky svému stáří obrovský estetický a citový náboj? Můžeme si dovolit znovu jej překrýt nátěrem a sytou polychromií, kterou – jak k tomu máme dostatek vědecky spolehlivých podkladů – byl původně opatřen? A co „život“ této památky? Ten ji sice vzdálil podobě, kterou jí její autoři vtiskli, ale svou osudovostí ji zase obohatil o jiné, neméně cenné estetické a emotivní kvality?“

Je paradoxem historického vývoje našeho oboru, že zájem, možno říci přímo „kult“ kamene z doby jeho romantických počátků se výrazně promítl do praxe puristických restaurátorů, na rozdíl od romantiků stopy stáří jinak naprosto nešetřících. Ti ve 2. polovině 19. století (bohužel s přesahem hluboko do století 20.), na podkladě svého zcela mylného předpokladu, že omítky, případně venkovní nátěry na gotických člancích a kamenném zdivu (ve střední Evropě většinou lomovém) musí být mladším dodatkem, restaurované stavby „na původní kámen“ očišťovali[8]. Spolu s houfným pemřováním a přesekáváním povrchu kamene tak zbavovali průčelí památek nejen stop stáří, ale i jejich historicko dokumentární pramenné hodnoty. Přítrž této památky ničící módě učinila až generace památkářů, vycházející z revolučních myšlenek vídeňské umělecko historické školy. Vedle posunu v obecném poznání stavební historie vedlo k tomuto kroku jasnozřivé uvědomění si a precizní definování „hodnoty stáří“ historických uměleckých děl, jak je ve svém proslulém „Moderním kultu památek“ podal Alois Riegel[9].

Riegl také poprvé jasně postihl historickou podmíněnost vztahu společnosti k památkám a jeho závislost na estetickém dogmatismu či „uměleckém chtění“ té které doby. Dle brilantní interpretace Rieglových názorů z pera Václava Richtera[10] je „dějinná nejen památka, ale i památkář, který o ni pečuje“. Při historické podmíněnosti rozhodování o osudu památek záleží na tom, které hodnoty historického díla ta která doba vnímá citlivěji, které ji více oslovují či které ji naopak odpuzují nebo jsou jí lhostejné. Nemylme se. I při úsilí o objektivní „vědeckost“ našeho přístupu k památce je každá obnova fasády vlastně naší dobově podmíněnou interpretací a estetickou volbou, podobně jako je interpretací každé nastudování a provedení historického hudebního či dramatického díla.

K mé upřímné lítosti se v úvodu naznačené globalizující tendence promítl do památkové péče řady evropských zemí nečekaným a pro evropskou kulturní tradici netypickým ústupem od vnímání a oceňování hodnoty stáří. Doba dává v globálním měřítku jednoznačně přednost atraktivitě novosti. Ve vztahu ke kameni se to projevuje dvojí tendencí. Jednak často velmi

troufalou interpretací sporých zbytků omítek a polychromie v podobě jejich totální fyzické rekonstrukce (viz již připomenutý kostel ve Schwarzrheindorfu), jednak úsilím sochy a kamenné fasády „na původní tón kamene očistiti“. Jsme svědky v naší generaci již druhého důkladného vyčištění kamenné katedrály Notre Dame v Paříži. Vidíme drastické otryskání fasád Louvru a celých uličních prospektů haussmannovské Paříže. Došlo k opakovanému otryskání a tím deformaci detailů kouzelného římského Bramantova tempietta v San Pietro in Montorio. Jako krajně sporné se mi jeví laserové vyčištění románského západního portálu u sv. Štěpána ve Vídni a mohl bych uvést stovky dalších případů (u nás je to například nedávné zcela zbytečné totální vyčištění příjemně patinovaných kamenných článků a interiéru románsko-gotické dvoupatrové kaple štaufské falce v Chebu). Doba chce zkrátka mít památky zářivě čisté a optimisticky barevné. Právě tento dobový imperativ a nikoli ochranné zřetele jsou na pozadí obnoveného natírání, případně obnovy polychromie kamenných částí historických staveb včetně soch, ačkoliv naše poznatky o původních technologiích a zejména naše schopnosti při realizaci se alespoň částečně přiblížit suverénnímu uměleckému a řemeslnému mistrovství minulých dob, jsou naprosto nedostatečné[11]. Z tohoto módního trendu se našťestí vymkly, a chtěl bych z tohoto místa obzvlášť vyzdvihnout kvalitu a následováníhodný příklad některých velkých našich současných konzervačních akcí, jako je v první řadě konzervace velké jižní věže katedrály sv. Víta. Z dalších můžu namátkově jmenovat například kamenné fasády hradu Bezděz, Frýdlant či Grabštejn. Jejich památková koncepce si vzala k srdci doporučení vydané před nedávnem k problému čištění soch na Karlově mostě vědeckou radou bývalého Státního ústavu památkové péče: „Patina kamenných soch je ve středoevropské tradici relevantní hodnotou. Jejich čištění je odůvodněné jen v míře, v jaké je nezbytné pro ochranu původního materiálu (odstranění prachu a mastných depozitů, změkčení a odstranění krust apod.). Nemělo by být samo o sobě cílem konzervační akce“[12].

Co říci na závěr? V předchozím jsem záměrně užil často extrémní protikladné příklady. Praxe konzervace památek nikdy nebyla a ani dnes není tak černo-bílá, jak lze někdy soudit z reflexí a sporů zúčastněných teoretiků. Ačkoliv jsem rozhodným stoupencem výše jen zcela nedostatečně charakterizované Ruskinovsko-Rieglovské tradice, musím zdůraznit, že oba přístupy k povrchové úpravě kamene - jak Ruskinův tak le Ducův - dnes můžeme považovat za legitimní. Oba vycházejí z dlouhotrvající tradice, v níž vedle neúspěchů a omylů můžeme najít řadu skvělých, mimořádně zdařilých realizací. Co se většinou praxi péče o památky vymstilo, bylo doktrinářství a mechanické, rigidní uplatnění pouze jednoho zdánlivě univerzálního principu. Takovému přístupu se vymyká „košatý strom“ našeho památkového fondu s jeho nevyčerpatelnou pestrostí a neopakovatelností každého jednotlivého případu. Odborná setkání jako je toto naše, nás mohou obohatit o vzájemnou výměnu poznatků a zkušenosti; diskuse může tříbit naše názory a můžeme se díky ní vyvarovat řady chyb a omylů. Žádná konference však nemůže nahradit proces, který se v praxi péče o památky musí vždy znovu a znovu opakovat: na podkladě individuálního průzkumu a poznání hodnot památky, na podkladě její důkladné a všechny aspekty zvažující hodnotové analýzy a s plným vědomím osobní zodpovědnosti posuzujícího památkáře určit pro každý jednotlivý případ individuální koncepci připravované konzervační akce. U vědomí možné omylnosti bychom se, tak jako lékaři, měli přitom řídit zlatým Hippokratovým pravidlem „Primum non nocere“ (především neublížit).

---

[1] Problém byl diskutován na konferencích a kolokviích ICOMOS v Colombu (1993), v Bergenu a Naře (1994), v Českém Krumlově (1995) a Sofii (1996). Diskuse byla reflektována v několika obsažných českých příspěvcích k tomuto tématu. Viz například:

Josef Štulc, Autenticita památky a problém její rekonstrukce, sborník K současným problémům péče o památky, SÚPP a Agentura kulturního dědictví, Praha, 1997, str. 28-32

Vojtěch Láska, Hodnota, autenticita a integrita stavebního díla minulosti – teorie a praxe, Památky středních Čech, 14, 2000, č. 2, str. 1-25

Petr Kroupa, Základní principy památkové péče? (Detektivní pátrání), Zprávy památkové péče, 61, 2001, s. 301-313

[2] Andrzej Tomaszewski, Towards a Pluralistic Philosophy of Conservation in the XXI Century, Warszawa, 1999

[3] O kultu, konzervaci, anastyulóze a začasťe i umělé inscenaci kamenných ruin pojednává pozoruhodná studie Ernsta Bachera, Der Alterswert – zur Inszenierung der Vergangenheit, Römische historische Mitteilungen, sv. 41, Wien 1999, s. 27-40

[4] Své názory na restaurování shrnul Viollet-le Duc in Dictionaire raisonné de l'Architecture francaise du Xie au XVIe siècle, VIII, Paris 1866, s. 14 a n.

[5] John Ruskin, The Stones o Venice, London, 1851

[6] John Ruskin, The Seven Lamps of Architecture, London 1851-53

[7] K protichůdným názorům Viollet-le Duca aj. Ruskina viz např. Nikolaus Pevsner, Ruskin and Viollet-le-Duc, Englishness and Frenchness in the Appreciation of Gothic Architecture, in: Eugéne Emmanuel Viollet-le Duc (1814-1879), London 1951, s. 48-53; viz též Ernst Bacher, Der Alterswert – zur Inszenierung der Vergangenheit, Römische historische Mitteilungen, sv. 41, Wien 1999, s. 36 a n. Nejnověji též Petr Kroupa, Základní principy památkové péče? (Detektivní pátrání), str. 301-313

[8] Viz k tomu Václav Wagner „Na původní kámen očistiti“, Zprávy památkové péče, 1, 1937, č. 6, s. 6-9

[9] Alois Riegl, Der moderne Denkmalkultus: Sein Wessen und seine Entstehung, Wien, 1903

[10] Václav Richter, Péče o památky, Muzeologické sešity 3, 1971, str. 10-19

[11] V této souvislosti mohu připomenout na současné poměry nesporně zdařilou obnovu neprve pláště zvonice, později západního průčelí a nejnověji (2002) tamburu chrámu sv. Mikuláše na Malé Straně v Praze. Tato významná památková akce čeká po dokončení oprav jižního průčelí chrámu na souhrnné zhodnocení od svých přímých účastníků. Přesto si dovoluji alespoň následující poznámku: charakteru památky a jejímu vžitému obrazu odpovídá, že obnovená průčelí byla ponechána bez nátěrů, v přírodním štku. Jak však průzkum ak. sochaře Živného ukázal, byla původní Dientzenhoferova stavba na kletovaném povrchu omítek tamburu nejprve napuštěna fermeží do zlatavě okrového tónu a vzápětí přešlemována transparentní vrstvičkou vápna. Optické spolupůsobení obou vrstev muselo stavbě dodávat zářivé brilance. Něčeho podobného by byla schopna znovu dosáhnout snad jen skupina velmi zkušených restaurátorů. Takto pojatá akce by ovšem přesáhla finanční možnosti kteréhokoliv dnešního investora.

[12] Zápis ze 14. zasedání Vědecké rady ředitele Státního ústavu památkové péče v Praze ze dne 27. února 1998. Spisový archiv Národního památkového ústavu, ústředního pracoviště. Toto důležité jednání se promítlo i do následně vydaného metodického materiálu SÚPP k této problematice. Viz Ivana Maxová, Miloš Suchomel, Josef Štulc, Péče o kamenné sochařské a stavební památky, SÚPP Praha, 1998.